

S Z E M L E

AKIT AZ ÍNSÉG ÜTÖTT ÁLLON...

Zákány Antal: *Földinduláskor*, Fórum, Novi Sad, 1965.

Bármennyire is maga a megvalósult művészi alkotás, röviden a mű s az azt létrehozó művészi eszközök azok, melyek a kritikát elsősorban érdeklik, mégsem lehet a vizsgálat, az elemzés során figyelmen kívül hagyni az alkotó egyéniséget s azt az emberi-társadalmi közeget, melyben az alkotó él, mely egyéniségét formálja, s ahonnan költői alapélményét meríti. Ahhoz, hogy valamely műalkotás lényegébe minél mélyebben hatolhassunk be, hogy megértsük, miért él ilyen vagy olyan eszközökkel mondanivalója közlése során, s hogy végül ítéletet mondhassunk ezen eszközök adekvát vagy inadekvát voltáról, ahhoz e mondanivaló forrásait is okvetlenül meg kell közelítenünk, föl kell tárnunk. Hogy pedig e gondolatok épp Zákány Antal verseinek, költői gyakorlatának vizsgálatakor ötlenek föl, arra e költő oly sajátos, annyira egyedi s a megszokottól elütő magatartása, az emberi közösségben elfoglalt sajátos helyzete szolgál magyarázattal, s az a körülmény, hogy e sajátos magatartás olyan központi helyet foglal el Zákány költészetében.

Nem induló költőről lévén szó, e körülmények feltárásának s a költő-profil megrajzolásának munkáját nem kell előlről kezdenünk, csak röviden összefoglaljuk az eddig mondottakat, s kiegészítjük egy-két vonással, melyekkel legújabbán gazdagodott Zákány egyénisége, illetve igyekszünk rámutatni azokra az elmozdulásokra, amelyek emberi-költői tartásában lejátszódtak az utóbbi időben.

A költő egyéniségéről kialakult összkép lényegesen nem változott az utóbbi időben. Már első kötetének (*Fönt és alant*, 1954) útra bocsátásakor a mélyről felhozott „sötét és borús kincseiről” szól Sulhóf József bevezető írásában, s Bori Imre 1960-ban hasonlóképp a „szenvedés-, fájdalom- és kétségbeesés-áradást” emeli ki Zákány költészetével kapcsolatban. S ha Bori Imre még 1960-beli tanulmányában azt várja, hogy a költő változtasson tragikus helyzetén, s hogy a társadalom „megértően nyúljon feléje”, Sulhóf már 1954-ben joggal kételkedik benne, hogy „csakugyan ki tud szabadulni valaha is a szemét és főként jövőbenézését elborító köd sűrűjéből”. S ezt csak azért idézzük itt, hogy rámutassunk: a költő alkati sajátága a sötétben látás, a pesszimizmus, s az ebből következő komor hangok és sötét színek. Hogy pedig magán a költőn vagy a társadalmon múlt-e, hogy helyzete alapvetően nem változott meg, az itt most nem lényeges, csak az, hogy valóban nem változott, s a költő látásmódja szintén nem.

Ha a látásmódja és társadalmi helyzete nem változott is, emberi-költői magatartásában megfigyelhetünk némi elmozdulást. Míg korábbi kötetében a rosszal, a múlt örökségével, az örök emberi gyengeségekkel hadakozott, s a társadalommal való szembenállása meglehetősen elvont volt, addig ebben a kötetében már a jelen, az új társadalom bizonyos jelenségeivel, méltatlan haszonélvezőivel, kufáraival is szemben áll, és keményen ostorozza őket. Még az 1961-ben megjelent *Varázslat* című kötetében is a nagybetűs Lelkiismerettel folytat vitát, s csak múltbeli gyengeségeit veti szemére, „hogy kilencszáz-harminckilencetől negyvennégyig” „sutba vágott nyugdíjas” volt, majd még ugyanebben a versben ilyen bizakodó hang is hallható:

„Íme, most keletkeznek,
most születik meg
a mi emberségünk,
a mi bátorságunk,
a mi lelkünk erőssége
most szökken virágba!”
(*Lelkiismeret, idézlek...*)

Jelen kötetében pedig ezt mondja az Időnek:

„Él még, lám, a gonosz,
és röhög,
nemzi a gondot, a bajt
és a sírást,
tördeli szent békefád”.
(*A másik arc*)

Megvetéssel szól a „burzsuj-proli”-ról és „munkás-apostól”-ról, akik proletárságukat, harcos múltjukat aprópénzre váltva érdemtelen jólétet teremtettek maguknak, s ezek közt ő e „rokon-rögön” csak félig van itthon, mert — mint némi rezignációval a továbbiakban kimondja:

„Én embert ültetek
 ebbe a buta földbe,
 utána megsiratom, és élek...”
 (Élek)

S mikor erre magyarázatot keres, akkor ilyen felismerésre jut:

„Valaki, aki nekem adta a mindenséget,
 zsugorian és felelőtlen,
 akkor megtagadta tőlem
 az élet parányait”
 (Mottó)

Valóban alkati s nem is egyedülálló alkati sajátság ez a tehetetlenség Zákánynál, hogy ugyanis az élet parányaihoz, a mindennapi dolgokhoz nincs gyakorlatias érzéke, s a leleményesebbek, az ügyes kisemberek, de mondjuk ki nyugodtan, gyakran a becstelenek mindenben megelőzik, sokszor talán rá is szedik. Igen találóan fejezi ezt ki azzal, hogy az ínség ütötte állon úgy, hogy beleszédült, és talán sohasem is tud tőle egészen talpra állni. S ezért hol az embereket okolja, akik „gazul és gonoszul” az életét „félreírták”, hol valami misztikus istenfogalom, emberfeletti erő csapásaként érzékeli ezt némi rezignációval:

„szelíd és látó hittel —
 ó, de páratlan módon
 vertél meg engem, isten”

— írja a *Lehetnék*... című versben. Ismételjük, nem egészen új vonásai ezek a költő arcélének, nem most halljuk nála először a kiábrándulás, a pesszimizmus hangját, nem először ad hangot tehetetlenségének, de a jelen sorsával való elégedetlenségében, s a sorssal való szembenállásában — aki szerinte

„Nem is olyan rég
 hóhér volt, ügynök, lelkipásztor”

(Beszélni a fákhhoz...) —, sokkal több a türelmetlen dac, hangos méltatlankodás, mint korábban volt. Az

arcél vonásait talán még azzal kell kiegészítenünk, hogy mintha a költő az utóbbi időben egyre többet venne föl — költői modorában is — a külvárosi szegénység, a társadalom periferiáján élő emberek modorából, hanghordozásából, magatartásából, s egyre gyakrabban hivatkozik is a velük való együvé tartozásra. (Jellemző ilyen szempontból az a kijelentése, hogy proletárságával, proletár származásával most kérkedik, hivalkodik, mikor szerinte ennek már nincs különös értelme, de hallgatott róla, mikor mások hivalkodtak vele, s érdemnek igyekeztek feltüntetni.)

S ha most azt vizsgáljuk, hogy a fentebb elemzett mondanivaló és költői tartás, az ilyen világ- és önszemlélet, mint lírai élmény milyen eszközök útján válik verssé, költészetté, akkor ismét csak az eddig ismert dolgok ismétlésével, rövid összefoglalásával kell kezdenünk, hogy aztán az új jegyekre rámutathassunk. A mondanivaló roppant súlyából, a hangulat komorságából következik, hogy Zákánynál még kivételképp sem találunk könnyed szövésű, finomabb anyagú verset, hanem csupa nehéz veretű, érdes felületű költeményeket, gyakran komplikált szerkezetű, kacskaringós vonalvezetésű versmondásokat. **hasonlat-**, **metafora-** és **szimbólum-sorokat**. Láttuk, költőnknek egyszerűen mincs olyan lírai élményanyaga, amely a játékos, könnyed hanggal ne lenne kiáltó ellentétben. Elegendő egyetlen, akárcsak futó pillantást is vetnünk a verscímekekre, hogy megállapítsuk: mindig a nagy sorskérdések, a nagy emberi problémák izgatják, azokra keresi a feleleteket, s adja is meg, ha közben természetesen a maga helyzetéből bontja is ki e feleleteket. Az ilyen verscímekek, mint *Vendégem, a Történelem, Mint a látnok, Földinduláskor* stb. érthetően nem is ígérnek, nem is nyújthatnak játékos könnyedséget, hanem csakis végzetesen komoly viaskodást és komor, sötét színeket. Tehát a Történelmet látja vendégül, s vele vitatkozik, de megidézi a Sorsot, az Urat, az Időt is stb. Érdekes azonban megfigyelni, hogy a városi szegénylegényes attitűd, ez a keserű fintorokban nyilatkozó hetykeség — ami ha nem is új jelenség, de az eddiginél fokozottabb érvényesülés figyelhető meg — megtalálható ezekben a párbeszédekben is. Igaz, hogy mindezeket a fogalmakat érthető szándékkal nagybetűvel írja a költő, de máskülönben igen közvetlen viszonyt teremt velük, szinte kedélyes társalgást folytatnak: emberközelbe hozza őket. A Történelem például ugyanarra a közönséges helyre ül le — hangsúlyozza a vers —, amelyre később maga a

költő ül, s „beteg, dölyfös, züllött hangján” szólítja meg a költőt. A költő pedig ilyen, valóban a külvárosi ember kedélyes társalgási nyelvén intézi hozzá kérdését: „Valami balhé esett az Univerzummal?” De hogyan kell értelmeznünk ezt a kedélyeskedést, mért kell a költőnek élet- és emberközelségre hoznia ezeket a nagybetűs fogalmakat? Kétségtelenül azért, hogy olyan alaphelyzetet hozzon létre, amelyben saját személyes kérdéseit ugyancsak ebben a modorban s közvetlenül, a nagy jelenetbe illő nagy szavak nélkül mondhatta el, mintegy szegezhesse a nagy mágus mellé: „a jövő oly homályos / előttem, akár az Éter” — mondja neki többek közt, majd a vers végén, hogy újra visszarántsa a már-már patetikus emelkedettségéből a verset — így fordul a Történelemhez: „ki engem mindenkinél / jobban szeretett, elment/a kutyám...” Ezzel a kissé Brechtre emlékeztető módszerrel, a patetika vagy érzélgősség veszélyével fenyegető helyzeteknek egy nyers, néha triviális közbevetés útján való elvágásával Zákány gyakran él más verseiben is. A Történelemhez intézett előbbi kérdés teljes szövege ugyanis a következő:

„Valami balhé esett az Univerzummal?
Csoda, mi őseink korában járta —
medvetáncoltatás falun?”

S ha már ennyit idéztünk ebből a versből, jegyezzük meg vele kapcsolatban azt is, hogy ez egyik szép példája a zákányi fantázia rendkívüli gazdagságának, a költő kivételes megjelenítő erejének, ami abban is megmutatkozik, hogy a megszemélyesített fogalmakat valóban jelenlevőknek érezzük, s hogy a vers elején felállított alapviszonyt egyenes vonalba tudja végigvinni, minden törés nélkül, s hogy úgy mondjuk, soha egyikük sem esik ki szerepéből, nem változik a beszédmodora, szerepe, csak mind jobban kibontakozik a vers folyamán.

Ha versképző művészetét vizsgáljuk, nyomban feltűnik, hogy bár igen gyakran alkalmaz szimbólumot, metaforát, amelyek a tömörítés eszközei általában, nála viszont olyan áradatban ömlenek, olyan hosszú felsorolások lesznek belőlük, hogy egy lélegzetre alig lehet őket végigolvasni, egyszeri olvasásra alig is lehet megemészteni őket. Különben is azt láthatjuk, hogy Zákánynak úgyszólván kizárólag hosszú, terjedelmes versei vannak. Szinte egyetlen módszere a hangulatok, érzelmek — s mindenekelőtt a gondolatok, vélemények, ítéletek — látszólag történés elbeszélése útján való közlése. Természetesen, nem epi-

kumról van szó, hanem mindenkor képletes, áttételes értelmezéséről az ilyen „epikumnak”. Sőt van olyan verse — mint például a *Kísértetes éjjel* —, amelyben a gyávaság, félelem érzésének érzékeltetésére valóban a leírást választja kizárólagos eszközként. De ha versképző módszerénél tartunk, meg kell mondanunk azt is, hogy a hatalmas versmondatok kolosszusok bizony gyakran meg-megdöccennek, gyakran igen nehézkesek, rengeteg közbevetés, félbehagyott mondat szaggatja darabokra, s a ritmusuk is el-elakad. Hozzájárul ehhez az is, hogy a rímek — e félig-szabadversekben — gyakran minden szabályszerűség nélkül, szinte szégyenlősen, halkán hangzanak fel, s így nem segíthetik a szétfolyó versanyag egybeállítását, nem teljesítik az összefogó váz szerepét, amire pedig mint ha szükség mutatkozna. Innen van az, hogy Zákány verselését valahogy nehézkesnek érezzük, el-elveszünk a hosszan tekergő versmondatok hínárjában. Hiába, nagy igazság az, hogy a szabad versek írásához fejlettebb formaérzékre, nagyobb versépítő készségre, formaismeretre van szükség, mint a szabályokhoz illeszkedő versformák kezeléséhez. S hogy viszont néhol milyen szerencsésen alkalmazza a rímet, épp bizonyos fogalmak közötti ellentét hangsúlyozására, arra elég lesz a már idézett *Vendégem, a Történelem* című vers egyik részletét idézni, ahol — mint látjuk — a *homályra* visszacsattanó *király* szó egyszerre még szemléletesebbé teszi az egész képet, amely különben magában is szép példája Zákány természetfestői készségének. Lássuk, hogyan írja le a Napfölkeltét:

„Röggel bajlódó tavaszidőben,
amikor titokkal megterhelve,
fölrepülnek a pókszötte léghajók,
mikor a Naptól, mintha függőhíd lenne
két pózna között, meglazul a drót,
amikor a lőrésen a *homály*
dohos és dermedt birodalmába
belép a Nap, mint putniba a *király* — ”

(Persze, itt mindjárt egy kevésbé sikerült, alig észrevehető rímre is van példa: a *léghajók* és a *drót* szavak összecsengése bizony — főleg a keményen hangzó *dr* mássalhangzópár miatt, amelynek a lágy *j*-re kellene felelnie — kissé megdöccenti a verset.)

Érdekes, de egyáltalán nem véletlen, s nem meglepő, hogy az említett városi szegénylegény-attitűd egyre határozottabb megnyilatkozása Zákány költészetében együtt jár azzal, hogy a külváros sajátos szókészlete és szóhasználata is mind erőteljesebben

hatol be a költő nyelvébe. Gyakrabban, mint eddig, találkozunk nála ilyen szavakkal: burzsi, proli, balhé, balfácán, röhög stb. Természetesen ma már nem hökkenünk meg az ilyesmin, de figyelmeztetni kell a költőt, hogy ez is válhat modorossá, mint ahogy hajdan modoros volt a bájvirulat, lángkebel stb. Ha pedig ehhez még azt is hozzátesszük, hogy egyéb területeken nemigen lehet valami látható gazdagodást tapasztalni Zákány nyelvi eszközeiben, s ha ki-mondjuk, hogy sajnós, szókészletének mindennapi-sága, tehát színezete s gazdagsága nem tér el lénye-gesen egy egészen átlagos műveltségű városi polgá-rétól, akkor talán súlyosan ítélünk, de aligha igazság-talanul.

Hasonlóképp nem beszélhetünk valami kitapint-ható gazdagodásról a formakészlete terén sem, sőt a már általa régebben használt formák látható tovább-fejlesztéséről, a formakezelés, a technika terén elen-gedhetetlen biztonságról sem. Még mindig az az érzésünk, hogy a jó Zákány-versek sokkal inkább a szerencsés véletlen, a — leginkább — helyes intuíció, mintsem a tudatos munka eredményei. Kár, mert e súlyos mondanivalók sokkal nagyobb múgondot, a versképzés minden csínja-bínjának ismeretét követelik meg, de meg is érdemlik. Ez olyan dolog, amit meg lehet tanulni, ami viszont ezen felül kell, a nagy tehetség, az Zákányból nem hiányzik.

Juhász Géza

MI A FILOZÓFIA?

Howard Selsam: *Mi a filozófia*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

Howard Selsam amerikai maxista filozófus ilyen címmel megjelent könyve nem ad választ erre a kér-désre. Nemegyszer az az érzésünk, hogy a választ nem is a leghelyesebb módon közelíti meg. Éppen ezért egészen más probléma teszi indokolttá, hogy legalább egy rövid recenzió keretében foglalkozzunk vele.

A könyvvel kapcsolatban ugyanis elsősorban a ju-goszláviai magyar könyv olvasó sajátos helyzete jut eszünkbe: nemigen van még egy olvasóréteg, amely ilyen nagy mértékben külföldről is kielégítené olva-sási igényét. Szellemi életünk képviselői számára ez

kétségtelenül helyzeti előnyt jelent. Ennek csak egy része az, hogy a kétnyelvűség okvetlenül a tájékozódás szélesebb lehetőségét nyitja meg. Kultúréletünk fejlődése szempontjából még ennél is jelentősebb, hogy ez a sajátos körülmény egy alkotó, kritikai viszonyt tesz lehetővé a mind a két nyelven megjelent könyvek iránt — ezzel a lehetőséggel eléggé élnek is tanulmány-, esszé- és recenzióíróink, sőt mind jobban élnek vele.

E helyzeti előnnyel jár együtt például, hogy mi magyarul most jutunk hozzá egy amerikai marxista filozófus könyvéhez — amely legfeljebb jó néhány évvel ezelőtt érdekelte volna a jugoszláv fordítókat és kiadókat —, amikor már bizonyos eredmények birtokában felfedezhetjük annak legérdekesebb mozzanatát. Azt tudniillik, hogy a marxista gondolat hogyan töri át a sztalinista kereteket, hogyan bújik ki a már szűkké vált burokból, hogyan küzdi le a gátakat. Föltétlenül érdekes megállapításokra ad lehetőséget ennek az embrionális állapotnak a vizsgálata. És ha valaki nem kész eredményeiben, hanem folyamatában akarja vizsgálni a sztalin szellemi örökség leküzdését, akkor nemcsak a jugoszláv filozófiai gondolat fejlődését, nemcsak a szovjet, lengyel, magyar, cseh stb. filozófia 1953 utáni alakulását kell nyomon követnie, nemcsak a revizionistának kikiáltott nagy alkotásokat — Lefebvre, Lukács, Bloch, Kolakowski stb. művét — kell számba vennie, hanem tanulmányoznia kell azt is, hogyan feszíti szét egy-egy marxista művében az új gondolat, a kérdések szabaddal megközelítése a sztalin sablonokat. Itt, ezzel kapcsolatban kell figyelnie Howard Selsam művére is.

Persze lehetne erről a könyvről úgy is írni, hogy nyomon követjük hibáit, fogyatékosságait, s megállapítjuk, hogy lényegében félresikerült munka ez. Megmarad ugyanis Sztalin „dialektikus materializmusának” sablonjában, s ez a sablon okvetlenül megbosszulja magát, három vonatkozásban is. Először is, édeskeveset érthet meg valaki a marxizusból, ha annak filozófiáját így — materializmusra, dialektikára, történelmi materializmusra — tagolva vizsgálja, mert ez a módszer nemcsak arról a minőségileg újról feledkezik el, amit a marxizmus jelent, hanem elsikkasztja a kérdésekre adott igazi marxista válaszokat is. Másodsor, az ilyen kerethez való ragaszkodás gátolja a helyes válasz megtalálását a marxista filozófia több fontos és érzékeny kérdésében — a könyvben például konkrétan a szabadság és szükségszerűség viszonyának problémájában. Vé-

gül harmadszor, ez a módszer a vizsgálat körén kívül hagyja a marxista filozófia leglényegesebb kérdéseit — az elidegenülést stb. —, más kérdéseket pedig csak szemmel látható nehézségek árán tud ebbe a keretbe beleerőszakolni.

Lehet azonban más oldaláról is vizsgálni ezt a könyvet. Azt keresni és azt észrevenni benne, ahol Howard Selsam mondanivalója áttör ezen a sztalinai sablonon. Ott, ahol a materializmus és dialektika teljes sztalinai különválasztásával szemben a marxizmust már eleve dialektikus materializmusnak tekinti, ahol egyszerre keresi a választ az idealizmus és mechanisztikus materializmus egyoldalúsága ellen, ott ahol ennek segítségével helyesen látja a dialektika problémáit stb. Ezen a vonalon Selsam könyve bizonyos konkrét eredményeket is felmutat. Kétségtelenül érdekes az, ahogyan a materializmus lényegét meghatározza, ahogyan a régi és az új dialektikáját, a cél és eszköz közötti viszonyt, az osztályharc szerepét stb. tárgyalja, ahol ezen az alapon meggyőző érveket talál a gazdasági determinizmus — a sztalinai korszakban is abszolutizált — szerepe ellen. És így sorolhatnánk tovább.

Mi mindenképpen a pozitívumok kiemelését választanánk. Két okból is. Egyrészt, bevett szokássá és az eredmények iránti normális viszonyná lett: a nem marxista filozófusoknál nem arra összpontosítjuk a figyelmet, hogy azt bíráljuk, amiben felfogásaik nem marxisták, tehát ahol válaszaik semmiképpen sem elégíthetnek ki bennünket, hanem arra, hogy milyen eredményeket értek el ennek ellenére, sőt gyakran éppen ezért. Ez ugyanis normális következménye az eredményektől való merev elzárkózás feladásának, az eredmények hasznosításának, a marxista gondolat felfrissítésének, gazdagításának és továbbfejlesztésének. Ugyanakkor azonban megengedhetetlen lenne, hogy egész kritikánk most már a marxistákra összpontosuljon, arra, ami bennünk nem igazi, nem teljes, hanem ezerféle maradványtól, sablontól mentes marxizmus. Nálunk is az eredményeket — az ennek ellenére vagy éppen ennek segítségével megtalált válaszokat — kell vizsgálni, mint a nem marxistáknál. És a másik ok: egy könyv igazi értékét nem az — nemcsak az — szabja meg, mennyi kész eredményt hoz, mennyi választ talált meg, mennyire képviseli bizonyos áramlatok felfelé vagy lefelé mutató ágát, hanem az is, milyen gondolatfolyamatokat tud elindítani, mire tudja az olvasót serkenteni, milyen eszméket szül, milyen kérdéseket vet föl,

milyen válaszokat sürget meg. Howard Selsam könyve ebből a szempontból érdekes és értékes mű, még akkor is, ha ezeket a gondolatokat gyakran éppen fogyatékoságaival kelti fel.

b-t